

TARYBŲ LIETUVOS BIBLIOTEKŲ ISTORIJS DIDŽIOJO TĖVYNĖS KARO METAIS ŠALTINIŲ IR TYRINĖJIMŲ KLAUSIMU

KLEMENSAS SINKEVIČIUS

Svarbi sudėtinė bibliotekininkystės mokslo tiriamojo darbo dalis yra bibliotekų istorijos tyrimai.

Bibliotekų istorija, atskleidžianti visuomenės naudojimosi knygų resursais dėsningumus, rodanti knygos ir visuomenės sąveikos procesus atskirais jos vystymosi etapais, yra ne tik šalies istorijos dalis, bet ir vadovavimui tolesniam bibliotekų veiklos plėtojimui orientyras. Kaip mokė V. Leninas, svarbu „neužmiršti pagrindinio istorinio ryšio, žiūrėti į kiekvieną klausimą požiūriu to, kaip tam tikras reiškinys istorijoje atsirado, kuriuos svarbesnius etapus savo išsivystyme tas reiškinys perėjo, ir to jo išsivystymo požiūriu žiūrėti, kuo tas dalykas yra tapęs dabar“¹.

Tarybų Lietuvos bibliotekų istorijoje ypatingą vietą užima Didžiojo Tėvynės karo metų laikotarpis, turtingas įvykių, atskleidžiančių bibliotekų socialines funkcijas, parodančių tarybinio internacionalizmo jėgą bei Tarybų Sąjungos vaidmenį, apginant Europos kultūros vertybes nuo fašistinio sunaikinimo.

Hitlerinė okupacija nutraukė intensyvių pirmųjų tarybinių metų bibliotekų veiklos plėtimą. Nekompensuojami nuostoliai — sunaikinti unikalūs bibliotekų

fondai, išblaškyti bei nužudyti darbuotojai ir pan. — smarkiai trukdė bibliotekų kūrimo ir jų veiklos vystymo tempus pokario laikotarpiu, skaudžių praradimų šešėlį driekė ilgiems dešimtmečiams.

Nors jo reikšmė ypatinga, Lietuvos TSR bibliotekų istorijos Didžiojo Tėvynės karo metais laikotarpis dar nėra nuosekliai išnagrinėtas. Spaudoje yra paskelbta straipsnių tik atskirais klausimais. Apie bibliotekų būklę hitlerinės okupacijos metais yra rašęs istorikas Vygintas Pšibilskis², apie masines bibliotekas okupacijos metais ir jų atkūrimą po Lietuvos išvadavimo — šio straipsnio autorius³, apie okupantų vykdytą bibliotekų fondų „valymą“ bei knygų naikinimą — buvęs Lietuvos TSR valstybinės respublikinės bibliotekos direktoriaus pavaduotojas Stasys Elsbargas⁴, apie Lietuvos TSR Mokslių Akademijos bibliotekos vargus hitlerinės okupacijos metais — dabartinis Lietuvos TSR knygų rūmų direktorius Algimantas Lukošius⁵. Žinių apie Vilniaus V. Kapsuko universiteto biblioteką hitlerinės okupacijos metais pateikia prof. Levas Vladimirovas studijoje, skirtoje šios bibliotekos 400 metų istorijai⁶, o apie Lietuvos TSR valsty-

¹ Leninas V. Raštai, t. 29, p. 432.

² Pšibilskis V. Iš netolimos bibliotekų praeities. — Bibliotekų darbas, 1971, Nr 8, p. 27—28.

³ Sinkevičius K. Iš Lietuvos TSR masinių bibliotekų istorijos. — Mokslinės bibliotekos metraštis, 1958—1959, p. 113—125.

⁴ Elsbargas S. Lietuviškųjų kvislingų „veikla“. — Bibliotekų darbas, 1963, Nr 10, p. 32.

⁵ Lukošius A. Prieš dvidešimt metų. — Ten pat, 1964, Nr 6, p. 3—5.

⁶ Vladimirovas L. 400 metų kultūros, švietimo ir mokslo tarnyboje. — Kn.: Kultūrų kryžkelėje, V., 1970, p. 82—84.

binę respublikinę biblioteką — jos jubiliejinio leidinio autoriai⁷. Šių bibliotekų istoriją paryškina ir paskelbti jose dirbusių Valerijos Kisinienės memuarai⁸ bei Karolio Vairo-Račkausko dienoraštis⁹. Evakuacijos kuriamų lietuviškų bibliotekų veikla bei evakuotų Lietuvos piliečių bibliotekinis aptarnavimas trumpai paminėti 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karių Jokūbo Deviatnikovo¹⁰, Varašinsko¹¹ ir kt. prisiminimuose. Šiek tiek žinių apie atskirų bibliotekų būklę hitlerinės okupacijos metais duoda Vilniaus V. Kapusko universiteto bibliotekininkystės specialybės studentų diplominiai darbai¹².

Ižanginiame straipsnyje rinkiniui „Hitlerinė okupacija Lietuvoje“, išleistame 1961 metais, Justas Paleckis rašė, kad „mūsų istorikų ir plačiosios visuomenės uždavinys yra dar plačiau, dar nuodugniau ištirti ir nušviesti okupacijos metų įvykius“¹³. Šis uždavinys liečia ir bibliotekininkystės istorikus ir nėra nustojes savo aktualumo.

Lietuvos TSR bibliotekų Didžiojo Tėvynės karo metų istorija susideda iš keturių komponentų.

Vieną jų sudaro evakuotųjų Lietuvos piliečių bibliotekinis aptarnavimas.

Karo pradžioje hitlerinės Vokietijos armija, turėdama kariavimo patyrimą bei pasinaudodama netikėtu puolimu, privertė Tarybinę armiją trauktis. Tarybų Lietuvos teritorija buvo okupuota

praktiškai per 4 dienas. Nesusiformavus poziciniams karui bei hitlerinei aviacijai pirmąjį dieną, susidarė labai nepalankios sąlygos evakuoti žmones ir materialines vertybes. Į šalies gilumą iš Lietuvos buvo evakuota tik kiek daugiau kaip 20.000 gyventojų¹⁴.

Lietuvos piliečiai, atsidūrę šalies gilumoje, kariavo fronte prieš vokiškuosius grobikus, dirbo pramonės įmonėse bei kolūkiuose, mokėsi, vystė, kiek leido karo sąlygos, tarybinę Lietuvos meną bei literatūrą. Jie visur juto brolišųjų tarybinių tautų paramą, padėjusią pakelti karo metų sunkumus bei nepriteklius.

Evakuotuosius gyventojus aptarnavo ikikariniais metais šalyje sukurta tarybinių bibliotekų sistema. Kilus karui, bibliotekoms, be kitų itin svarbių uždavinių, buvo keliamas uždavinys ypatingą dėmesį skirti iš vakarinių šalies rajonų evakuotųjų gyventojų poreikiams tenkinti.

Evakavęsi mokslininkai, rašytojai, menininkai naudojo Maskvos ir kitų miestų bibliotekų fondais. Kaip pastebi TSRS valstybinės V. Lenino bibliotekos istorijos autoriai, karo metais knygų TSRS tautų kalbomis paklausa buvo gerokai padidėjusi¹⁵.

• Itin padidėjo ir knygų lietuvių kalba paklausa.

Kuriant Lietuvos liaudies ansamblius, reikiamos gaidos buvo surastos

⁷ Respublikinė biblioteka: 1919—1969. V., 1969, p. 29—32.

⁸ Kisinienė V. VVU biblioteka vokiečių okupacijoje.— Bibliotekų darbas, 1970, Nr. 6, p. 16—18.

⁹ Vairas-Račkauskas K. Pro bibliotekos langą.— Kultūros barai, 1978, Nr. 4, p. 52—58.

¹⁰ Deviatnikovas J. Kovoje gimusi draugystė.— Bibliotekų darbas, 1965, Nr. 5, p. 18.

¹¹ Varašinskas K. Knyga — kareivių draugas.— Ten pat, 1977, Nr. 2, p. 31.

¹² Sinkevičius K. Buržuazinio palikimo tyrinėjimo klausimu.— Ten pat, 1978, Nr. 5, p. 31—32; Sinkevičius K. Lietuvos TSR bibliotekų istorijos 1940—1941 metais tyrinėjimų klausimu.— Knygotyra, 1980, t. 8(15), šas. 1, p. 7.

¹³ Paleckis J. Hitlerinio siaubo metai.— Kn.: Hitlerinė okupacija Lietuvoje. V., 1961, p. 17.

¹⁴ Lietuvos TSR istorija. V., 1975, t. 4, p. 112.

¹⁵ История Государственной Ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина за 100 лет. 1862—1962. М., 1962, с. 132.

TSRS valstybinėje V. Lenino ir kitose Maskvos bibliotekose¹⁶. Kaip prisimena poetas E. Mieželaitis, karo metais sumanęs parengti lietuvių poezijos antologiją, jis ilgus vakarus praleisdavo TSRS valstybinėje V. Lenino bibliotekoje¹⁷.

Didžiojo Tėvynės karo išvakarėse tarybinės bibliotekos lietuviškų knygų turėjo. TSRS valstybinė V. Lenino biblioteka, kai kurios mokslinės bei sąjunginių respublikų respublikinės bibliotekos nuo 1940 metų pabaigos buvo gavusios privalomąjį Tarybų Lietuvos spaudinių egzempliorių. Vienoje kitoje bibliotekoje buvo ir ankstesnių metų leidinių. Maskvoje Tarybų aikštėje iki karo veikusi Tarptautinė biblioteka 1940 metų rudenį turėjo V. Krėvės, A. Vienuolio, P. Cvirkos, A. Venclovos, Žemaitės ir kitų lietuvių rašytojų veikalų, kai kuriuos lietuviškus laikraščius¹⁸. Lietuviškų bei lituanistinių knygų turėjo RTFSR valstybinė viešoji istorinė biblioteka¹⁹. 1940–1941 metais lietuviškos knygos kaupėsi Tarybinių rašytojų sąjungos būstinėje²⁰, leidinių lietuvių kalba įsigijimu rūpinosi Pasaulinės literatūros M. Gorkio instituto biblioteka, atskirų periodinių leidinių redakcijos²¹. Itin kruopščiai tiek tarybinių, tiek ir ankstesniųjų metų lietuviškus leidinius 1940–1941 metais rinko šalies nacio-

nalinė spaudinių saugykla — TSRS valstybinė V. Lenino biblioteka. Vien tik Centrinė valstybinė biblioteka jai siuntė: 1940 m. spalį — ketletą knygų Klaipėdos krašto klausimu bei žurnalo „Dienovidis“ 1938–1939 metų komplektą²², 1941 m. sausio mėnesį — 1940 metų 17 periodinių leidinių („Kultūra“, „Laisvoji mintis“, „Jaunasis valstietis“, „Naujoji sodyba“ ir kt.) kompleksus²³, kovo mėnesį — 50 buv. „Spaudos fondo“ leidinių²⁴, birželio mėnesį — dar 50 įvairių knygų²⁵.

Šalies bibliotekų sistamai aprūpinti knyga iš Lietuvos evakuotuosius gyventojus buvo kur kas sunkiau, negu kad evakuotuosius iš kitų respublikų, iš kurių buvo suspėta išgabenti nemažus knygų fondus. Prie TSRS Liaudies Komisarų Tarybos veikusi Evakuacijos taryba buvo priėmusi specialų nutarimą dėl RTFSR ir kai kurių sąjunginių respublikų mokslinių ir masinių bibliotekų knygų fondų evakavimo²⁶. Ukrainos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos apie 300.000 knygų ir rankraščių buvo evakuota į Ufą, kur biblioteka tęsė darbą²⁷. Baltarusijos TSR Gomelio žemės ūkio mašinų gamyklą evakuojant į Kurganą, kartu buvo evakuota ir jos biblioteka²⁸. Gomelio sritinės bibliotekos 10.000 knygų buvo evakuota į Kazanę²⁹. Tokių pavyzdžių sąrašą galima

¹⁶ Gričius A. Keliai keleliai. V., 1973, p. 156.

¹⁷ Межелайтис Э. Слово о друге.— В мире книг, 1962, № 7, с. 39.

¹⁸ Sarmaitis R. Lietuviškoji knyga Maskvoje.— Tiesa, 1940, lapkričio 2.

¹⁹ Культурная жизнь в СССР. 1928—1941: Хроника. М., 1976, с. 744.

²⁰ Литовские писатели.— Литературная газета, 1940, 30 июля.

²¹ Lietuvos TSR centrinis valstybinis archyvas (toliau — CVA) R-558, ap. 3. b. 15, l. 255—257, 383.

²² CVA, f. 1655, ap. 1, b. 84, l. 12.

²³ Ten pat, b. 91, l. 2—3.

²⁴ Ten pat, b. 90, l. 6.

²⁵ Ten pat, b. 81, l. 31—32.

²⁶ Хроника: 1917—1977.— Библиотекарь, 1977, № 11, с. 68.

²⁷ История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. Киев, 1979, с. 100—104.

²⁸ Лапицкая И. П. Библиотека «Гомсельмаша» — крупнейшая в городе.— В кн.: Становление и развитие технических библиотек Белоруссии (1919—1968 г. г.). Минск, 1972, с. 53.

²⁹ RTFSR centrinis valstybinis archyvas, f. 2306, ap. 75, b. 91, l. 4.

žestai. Yra žinių, nors ir nepakankamai konkrečių, apie knygų evakavimą ir iš kaimyninių Latvijos bei Estijos respublikų — į Kostromos evakuojamo turto priėmimo bazę buvo atgabenta knygų latvių ir estų kalbomis³⁰. Iš Lietuvos dėl staigaus hitlerinės kariaunos veržimosi knygų evakuoti nebesuspėta, buvo išgabenta tik dalis archyvinių dokumentų iš Kauno³¹ bei Vilniaus³².

Lietuvos Komunistų partijos Centro Komiteto biuras, 1942 m. vasario 21 d. apsvarstęs evakuotųjų piliečių aprūpinimo klausimus, įpareigojo LTSR Liaudies Komisarų Tarybos įgaliotinius rūpintis ir politinio bei kultūrinio jų aptarnavimo reikalais, platinti tarp evakuotųjų spaudą lietuvių kalba³³.

Didžiojo Tėvynės karo metais šalies gilumoje evakuotųjų Lietuvos gyventojų aptarnavimui mokyklose, gamyklose, kariniuose daliniuose ir kitose Lietuvos gyventojų susitelkimo vietose buvo kuriamos bibliotekėlės lietuvių kalba. Jų komplektavimui buvo panaudojama karo metais Maskvoje leidžiama lietuviška spauda. Kuriant lietuviškų mokyklų bibliotekas, buvo panaudojamos ir kitose bibliotekose buvusios knygos³⁴.

Lietuvos Komunistų partijos bei Tarybinės Lietuvos vyriausybės rūpesčiu karo metais buvo išleista 154 pavadinimai knygų bei brošiūrų³⁵, reguliariai ėjo laikraščiai „Tiesa“, „Tarybų Lietuva“ ir kiti.

Maskvoje leidžiama lietuviška spauda buvo reguliariai aprūpinami visi lietuvių vaikų namai³⁶. Lietuviški leidiniai buvo siunčiami į mokyklas, kuriose mokėsi lietuvių vaikai. 1943/44 m.m. Debiosų lietuvių vidurinės mokyklos biblioteka turėjo 380 knygų, iš jų nemažai knygų lietuvių kalba³⁷. Lietuviškais leidiniais buvo aprūpinama 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos biblioteka³⁸, karių poilsio namai³⁹, karinės gamyklų, kuriose dirbo lietuviai⁴⁰.

Karo metais išleistais lietuvių kalba spaudiniais buvo komplektuojamos ir šalies didžiosios bibliotekos. TSRS valstybinė V. Lenino biblioteka Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos 25-ųjų metinių proga surengtoje knygų parodoje eksponavo ir lietuviškus karo metų leidinius — knygas, laikraščius, lapelius⁴¹. Lietuviškų karo metų knygų turėjo Kirgizijos TSR valstybinė N. Černyševskio biblioteka⁴² ir kt.

Evakuotųjų piliečių bibliotekinis aptarnavimas — sudėtinė visos Tarybų Sąjungos bibliotekų istorijos Didžiojo Tėvynės karo metais dalis.

Reikia pastebėti, kad platesnių studijų apie šalies bibliotekų būklę bei veiklą Didžiojo Tėvynės karo metais pasigendame. Kaip pripažįsta kapitalinio rinkinio „Tarybinis užnugaris Didžiajame Tėvynės kare“ (rusų k.) autoriai, „nepaisant žymių laimėjimų, kuriuos pasiekė mokslininkai istorikai, (...) iki

³⁰ Ten pat, ap. 69, b. 2875, l. 132.

³¹ Sarmaitis R. Kelias iki pergalės pavasario.— Švyturys, 1979, Nr. 19, p. 8.

³² Vildžiūnas J. Kova be atvangos. V., 1971. p. 298, 301, 306.

³³ Partijos istorijos instituto prie LKP CK partinis archyvas (toliau — PA), f. 1771, ap. 1771, b. 40, l. 6.

³⁴ Ten pat, l. 54.

³⁵ Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare. V., 1975. p. 170.

³⁶ Grigalavičius J. Lituviškuosiuose vaikų namuose.— Tarybų Lietuva, 1944, ko-
vo 1.

³⁷ CVA, R-762, ap. 3, b. 7, l. 49.

³⁸ Varašinskas K. Knyga — kareivio draugas...

³⁹ Liepsnonis A. Poilsio namuose.— Tarybų Lietuva, 1943, birželio 1.

⁴⁰ Deviatnikovas J. Kovoje gimusi draugystė...

⁴¹ Tarybų Sąjungos knygų parodoj.— Tarybų Lietuva, 1942, guodžio 23.

⁴² Skliutauskas J. Lietuvių kūrinių knygų parodoje Frunzėje.— Literatūra ir menas, 1944, Nr. 3.

šiол vis dėlto lieka mažai tyrinėtос ištisоs šalies kultūrinio gyvenimo karo metais sritys“. Prie tų mažai tyrinėtų sričių autoriai skiria „kultūros įstaigų veiklą“⁴³, į kurią įeina ir bibliotekų veikla. Dargi bibliotekų istorijos aukštosioms mokykloms vadovėlis⁴⁴ Didžiojo Tėvynės karo metų laikotarpį nušviečia konkretyviai, nenagrinėdamas tokių specifinių klausimų, kaip evakuotųjų gyventojų paklausos tenkinimas, tarybinės spaudos platinimas priešо užnugaryje ir kt.

Siekdami išnagrinėti evakuotųjų Lietuvos piliečių bibliotekinio aptarnavimo šalies gilumoje istoriją, turime ne tik kruopščiai surinkti archyvų bei periodinės spaudos informacijas ir memuarinę medžiagą, bet ir pasinaudoti faktine medžiaga bei tyrinėjimais apie Tarybų Sąjungos bibliotekų sistemos veiklą Didžiojo Tėvynės karo metais.

Kitas Tarybų Lietuvos bibliotekų istorijos Didžiojo Tėvynės karo metais komponentas yra komunistinės bei pažangios antifašistinės literatūros skleidimas okupuotoje respublikos teritorijoje.

Hitleriniai okupantai bei jiems talkininkavę lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai nuo pat pirmųjų karo dienų su įniršiu naikino viską, kas priminė Tarybų Lietuvą. Suliepsnojo tarybinių bei antifašistinių knygų laužai, nedelsiant prasidėjo bibliotekų fondų „valymai“.

Pažangi, antifašistinė bei komunistinė spauda hitlerinės okupacijos metais galėjo plisti tik nelegaliai, šios litera-

tūros bibliotekėlės galėjo veikti tik gilame pogrindyje.

Pogrindinio knygos platinimo fondą sudarė pasilikusios liaudyje 1940–1941 Tarybų valdžios metais išleistos knygos. Daug tarybinės literatūros, kurią bibliotekos buvo išdavusios skaitytojams, po 1941 m. birželio 22 dienos, nepaisant okupacinės administracijos raginimų bei policinių priemonių, taip ir nebesugrįžo į lentynas.

Svarbų vaidmenį, papildant nelegaliai platinamos komunistinės literatūros fondą, suvaidino pogrindinių partinių bei antifašistinių organizacijų leidybinė veikla. Spaustuvų buvo gauta per fronto liniją iš Maskvos (Lietuvos partizanai buvo gavę 36 spaustuves⁴⁵) bei įrengta išnešus šrifto iš okupantų spaustuvų⁴⁶, buvo ir okupantų spaustuvėse slapta išspausdinta atsišaukimų⁴⁷. Didžiojo Tėvynės karo metais pogrindyje buvo leidžiama 19 laikraščių⁴⁸.

Komunistų partija bei Tarybinė vyriausybė Didžiojo Tėvynės karo metais daug dėmesio skyrė laikinai okupuotos teritorijos gyventojams aprūpinti nauja tarybine spauda. Pavyzdžiui, vien tik 1943 metų gegužės–rugpjūčio mėnesiais į hitlerininkų okupuotą Baltarusijos teritoriją iš Didžiosios žemės buvo pasiųsta daugiau kaip 927.000 egz. laikraščių, daugiau kaip 664.000 knygų, brošiūrų ir žurnalų, 447 bibliotekėlių⁴⁹. Tūkstančiai egz. knygų, laikraščių, atsišaukimų buvo siunčiama ir į okupuotą Lietuvos teritoriją per partizanų būrius⁵⁰ bei permetama lėktuvais⁵¹. Tik

⁴³ Советский тыл в Великой Отечественной войне. М., 1974, кн. 1, с. 211.

⁴⁴ Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР. М., 1980, с. 259–271.

⁴⁵ Staras P. Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais. V., 1966, p. 186.

⁴⁶ Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare. V., 1975, p. 102.

⁴⁷ Trečiakauskas K. Kėdainiai. V., 1974, p. 21.

⁴⁸ Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare... p. 109.

⁴⁹ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Минск, 1967, ч. 2, с. 346.

⁵⁰ Raguočiai A. Aukštaitijos partizanai.— Komunistas, 1980, Nr 3, p. 91.

⁵¹ Staras P. Partizaninis judėjimas Lietuvoje... p. 74, 185.

1942 metais LKP CK pavedimu buvo išplatinta 52 leidiniai 650.000 egz. tiražu⁵². Į Lietuvą buvo įgabunami ir leidiniai rusų kalba, laikraščiai „Pravda“, „Izvestijos“ ir kt.

Tarybinės, komunistinės spaudos negalėję paskleidimu okupuotoje Lietuvoje rūpinosi antifašistai, partinės bei komjaunimo organizacijos, partizanai. Partizanai komunistai bei komjaunuoliai J. Vitas, J. Pševalskis, H. Borisa, J. Aleksonis, A. Ceponis, S. Madeiskerytė, J. Vosylius ir kt. vykdė ir tarybinių knygnešių funkcijas, skleisdami iš Didžiosios žemės gautą bei pačių spausdintą literatūrą⁵³.

Spausdinto komunistinio žodžio platinimas buvo bendros kovos prieš hitlerinius okupantus dalis. Pažangi bei komunistinė literatūra, plisdama liaudies masėse, vaidino svarbų vaidmenį pasipriešinimo judėjime, šaukė liaudį į kovą prieš hitlerinius grobikus.

Hitleriniai okupantai dėjo visas pastangas, kad užkirstų tarybinės spaudos platinimą. Kaip rašė vieno hitlerinės armijos korpuso vadas savo įsakyme, „bet koks veikimas, kuris gali pakenkti vokiečių armijai (pvz., priešininko lapelių saugojimas), turi būti baudžiamas mirties bausme“⁵⁴. Analogiškus įsakymus, draudžiančius tiek tarybinės spaudos skaitymą, tiek ir tarybinių radijo stočių klausymą, leido ir civilinė okupacinė administracija. Generalinio komisaro Rytų kraštui 1942 m. sausio 13 d. potvarkyje nedviprasmiškai buvo pasakyta, kad „klausytis užsienio radijo siųstuvų draudžiama“, kad tas, kas „skleidžia užsienio siųstuvų skelbiamas ži-

nias, galinčias pakenkti vokiečių tautos atsparumui arba viešajai rimčiai, saugumui ir tvarkai Rytų krašte, bus nubaustas sunkiųjų darbų kalėjimu. Ypač sunkiais atvejais gali būti pritaikyta mirties bausmė“⁵⁵. Ir tai nebuvo tušti gąsdinimai, o „ypatingi atvejai“ — retenybė. Apkaltinus „gandų skleidimu bei priešiško radijo klausymu“, kaip rodo archyvo dokumentai, Lietuvoje per dešimtį 1942—1943 metų mėnesių okupantai padarė 107 kratas, suėmė 229, pasiuntę į koncentracijos stovyklas 56 ir sušaudė 3 piliečius⁵⁶.

Partizaninio judėjimo Lietuvoje klausimai nagrinėti istoriko Povilo Staro monografijoje⁵⁷, partinių darbuotojų bei buvusių partizanų memuaruose. Surinkti okupuotoje Lietuvoje platinti atsisaukimai⁵⁸. Paskelbtuose darbuose atsisipindi nemaža okupuotos Lietuvos gyventojų aprūpinimo komunistine bei pažangia literatūra klausimų. Tačiau kompleksinis šio klausimo tyrimas dar neatliktas. Itin mažai nagrinėti tokie klausimai kaip anksčiau išleistos pažangios antifašistinės knygos gelbėjimas nuo sunaikinimo bei jos skleidimas liaudyje, okupantų likviduotų bibliotekų knygų dalies išsisklaidymas, legaliai veikusių bibliotekų darbuotojų pastangos ne tik paslėpti ir išsaugoti okupantų draudžiamas knygas, bet ir duoti jas skaityti patikimiems skaitytojams. Pogrindinės bibliotekų veiklos hitlerinės okupacijos metais nušvietimui būtina kruopšti medžiagos paieška archyvuose, memuarinės medžiagos kaupimas bei panaudojimas.

⁵² Ten pat, p. 74.

⁵³ Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare ... p. 109.

⁵⁴ Мюллер Н. Вермахт и оккупация. М., 1974, с. 109.

⁵⁵ Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1942, Nr. 2, p. 21.

⁵⁶ Masinės žudynės Lietuvoje. V., 1965, t. 1, p. 141.

⁵⁷ Staras P. Partizaninis judėjimas Lietuvoje. ... p. 335.

⁵⁸ Kovoje prieš hitlerinę okupaciją.— V., 1948.— 189 p.

Trečias Tarybų Lietuvos bibliotekų istorijos Didžiojo Tėvynės karo metais komponentas — bibliotekų būklė okupuotoje Lietuvos teritorijoje.

Hitleriniai grobikai „perkarpė“ žemėlapi, panaikino Lietuvos valstybės vardą; didesniąją Tarybų Lietuvos teritorijos dalį, prijungę prie jos keletą Tarybų Baltarusijos teritorijos rajonų, pavadino Ostlando (t. y. Rytų krašto) Lietuvos generaline sritimi⁵⁹.

Hitlerinis fašizmas puoselėjo planus sužlugdyti okupuotų kraštų kultūrą, sunaikinti švietimo įstaigas. Kaip sakoma viename iš „Ost“ plano dokumentų, „ne vokiečių tautybės rytinių sričių gyventojams neturi būti aukštųjų mokyklų. Jiems užtenka keturklasės pradinės mokyklos“⁶⁰.

Kultūros bei švietimo įstaigų naikinimas Lietuvos generalinėje srityje buvo pradėtas neatidėliojant. Buvo likviduojami ištisi bibliotekų tinklai — profsąjungų, pirklių-skaityklų, partinių kabinetų, pionierių rūmų, komjaunimo ir kt. Buvo sunaikinta daugelis mokyklų bibliotekų bei viešųjų bibliotekų.

Tačiau Tarybinės armijos ir visos tarybinės liaudies atsparumas, sugriovęs visus hitlerinių grobių planus ir išsklaidęs jų greitos pergalės viltis, vertė okupantus ieškoti papildomų resursų karui tęsti ir okupuotų kraštų kultūros bei švietimo įstaigų visišką likvidavimą kuriam laikui atidėti.

Hitlerinės armijos greitos pergalės mito išsisklaidymas buvo viena iš priežasčių, nulėmusių ir valstybinių viešųjų bibliotekų likimą.

Pirmomis karo dienomis, hitlerinei kariaunai braunantis į mūsų šalį, 23 valstybinės viešosios bibliotekos buvo

sudegintos, keletas dešimčių bibliotekų, steigty paskutiniaisiais ikikariniais mėnesiais, buvo sunaikinta, daugelio bibliotekų patalpos buvo paimtos hitlerinės armijos, okupacinių įstaigų ar kitiems reikalams. Nuo 1941 m. birželio 22 dienos buvo atleisti iš darbo visi, išskyrus keletą, Tarybų valdžios metais paskirti bibliotekų darbuotojai. Pagaliau 1941 m. liepos 23 d. visos valstybinės viešosios bibliotekos buvo iš viso uždarytos neribotam laikui neva tai fondų „patikrinimo“ ir „išvalymo“ nuo hitlerinei Vokietijai žalingų knygų sumetimais⁶¹. Ir nors dauguma bibliotekų teturėjo po vieną kitą tūkstantį knygų, „tikrinimas“ buvo tęsiamas ištisus tris mėnesius. Bibliotekų darbuotojus okupacinė administracija primygtinai ir pakartotinai ragino dėti visas pastangas, pasitelkus talkon ir policiją, kad surinktų iš skaitytojų visas iki birželio 22 d. išduotas knygas. Tik spalio 23 d. valstybinės viešosios bibliotekoms buvo leista pradėti išdavinėti knygas skaitytojams⁶². Tačiau šis leidimas pasirodė „paankstintas“, okupacinė administracija neva pastebėjo, kad bibliotekų fondai išvalyti nekrupščiai, ir nuo 1942 m. sausio 28 d. knygų išdavimą skaitytojams vėl nutraukė⁶³. Atnaujinti knygų išdavimą skaitytojams buvo leista nuo 1942 m. balandžio 1 d.⁶⁴ Vėlesniais okupacijos metais analogiškų šių bibliotekų veiklos sustabdymų jau nebuvo.

Valstybinių viešųjų bibliotekų likimui okupacijos metais ne mažiau įtakos turėjo ir kita aplinkybė.

Kaip žinoma, hitlerinės propagandos mašina okupuotų kraštų gyventojų dezinformavimui skyrė daug dėmesio.

⁵⁹ Potvarkis dėl naujo Lietuvos generalinės srities suskirstymo.— *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942. Nr. 10, p. 97.

⁶⁰ Hitlerinė okupacija Lietuvoje. V., 1961, p. 447.

⁶¹ Tvarkomas viešųjų bibliotekų veikimas.— *I laisvę*, 1941, liepos 23.

⁶² CVA, R-629, ap. 1, b. 1051, l. 204.

⁶³ Ten pat.

⁶⁴ Ten pat, b. 830, l. 416.

Propagandiniam darbui okupuotoje Tarybų Sąjungos teritorijoje fašistai jau iš anksto buvo numatę leisti tiek periodinių leidinių, „kiek bus reikalinga“, iškeliant jiems svarbiausią uždavinį — „raminančiai veikti visuomenę ir sulaukyti ją nuo bet kokio sabotazo veiksmų“⁶⁵.

Okupavę Tarybų Sąjungos teritorijos dalį, hitlerininkai, tiek Gebelso propagandos ministerijoje, tiek ir Rozenbergo ministerijoje, okupuotoms rytų sritims sukūrė specialias propagandos valdybas. Smeižtui, demagogijai ir dezinformacijai skleisti buvo leista apie 300 antitarybinių laikraščių⁶⁶. Savo propagandinę medžiagą okupantai platino 30-cia TSRS tautų kalbų⁶⁷.

Nemaža hitlerinės fašistinės propagandinės medžiagos buvo skleidžiama ir okupuotoje Lietuvoje. Jau 1941 m. rugsėjyje buvo leidžiami 8 laikraščiai ir 2 žurnalai lietuvių kalba bei 1 laikraštis lenkų kalba⁶⁸. Nors popierius buvo deficitinė medžiaga, laikraščių bei žurnalų skaičius didėjo, 1942 metų gale jau buvo leidžiama 20 laikraščių, iš jų 4 dienraščiai⁶⁹, o 1944 metų pradžioje laikraščių bei žurnalų skaičius siekė 30. Laikraščiai ėjo dideliais tiražais. Tiražai buvo didinami. Pavyzdžiui, Kauno dienraščio tiražas 1943 m. pabaigoje buvo padidintas nuo 90.000 iki 200.000 egz.⁷⁰

Hitlerinės propagandos priemonių sistemoje bibliotekos turėjo padidinti fašistinio skaitalo skleidimą.

Jau 1941 metų pabaigoje 231 valstybinei viešajai bibliotekai, į kurių tarpą buvo įrašytos ir patalpų ar darbuotojų

neturėjusios bei karo veiksmų metu sudegusios bibliotekos, buvo apščiai užprenumeruota periodinė spauda, kai kurių laikraščių net po 5 egzempliorius⁷¹. Bibliotekoms prenumeruojamų periodinių leidinių skaičius tolydžio buvo didinamas iki pat paskutiniųjų okupacijos mėnesių⁷². Okupantų leidžiama periodika sudarė ir atkuriamų sudegusių bibliotekų „fondų“ pagrindą.

Tikrieji Lietuvos patriotai, nespėję evakuotis į šalies gilumą ir pasilikę hitlerinėje okupacijoje, stojo į kovą prieš okupantus, sabotavo jų nurodymų vykdymą, žlugdė jų planus, rūpinosi liaudies švietimu bei kultūros vertybių išsaugojimu.

Nemaža tikrų Lietuvos patriotų okupacijos metais dirbo ir bibliotekose.

Itin sudėtinga ir pavojinga bibliotekininkų veiklos sritis buvo nuslėpti bibliotekų fondus nuo akylaus okupantų žvilgsnio, siekiančio išaiškinti tai, kas yra vertinga ir grobtina, bei kas yra pažangu, t. y. kas sunaikintina.

Didelę pažangios bei tarybinės literatūros fondų dalį bibliotekų darbuotojai, padedami skaitytojų, išsaugojo per visą okupacijos laiką.

Valstybinių viešųjų bibliotekų būklę hitlerinės okupacijos metais atspindi Lietuvos TSR centriniame valstybiniame archyve saugomos vadinamosios Švietimo vadybos bylos, kuriose užfiksuotas bibliotekų darbuotojų atleidimas, bibliotekų ilgalaikis uždarymas, fondų „valymas“, tarybinės bei pažangios antifašistinės literatūros išėmimas ir kt. Archyvo dokumentai aiškiai rodo, kad, nors okupantų leidžiami laikraščiai ir

⁶⁵ Нюрнбергский процесс. М., 1958, т. 2, с. 576.

⁶⁶ Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированных районов СССР: (1941—1944 г. г.). М., 1969, с. 12—13.

⁶⁷ Селезнев И. А. Война и идеологическая борьба. — Изд. 2-ое. М., 1974, с. 56.

⁶⁸ Lietuvos periodika. — Naujoji Lietuva, 1942, sausio 25.

⁶⁹ Kultūros kronika. — Ukininko patarėjas, 1942, gruodžio 11.

⁷⁰ Kauno dienraščio „Ateitis“ tiražas padidinamas iki 200.000. — P. A. Balsas, 1943, lapkričio 27.

⁷¹ CVA, R-629, ap. 1, b. 1055, l. 20—21.

⁷² Ten pat. f. 1701, ap. 1, b. 3, l. 4.

buvo prenumeruojami, nemaža dalis bibliotekų iki 1942 m. pavasario nebeveikė.

Siekdami sustiprinti bibliotekų veiklos kontrolę, hitleriniai okupantai 1942 m. balandžio 1 d. valstybines viešąsias bibliotekas iš Svetimo vadybos priklausomybės pervedė Vidaus reikalų vadybos priklausomybėn⁷³. Nuo 1942 m. balandžio 1 d. bibliotekų veiklą nušviečiančių archyvinį dokumentų nėra.

Nedaug išsklaidytų archyvinį dokumentų esama ir apie mokyklų bibliotekų būklę hitlerinės okupacijos metais.

Apie bibliotekas yra nemažai rašiusi okupantų periodinė spauda. Kai kurios informacinės žinutės, pavyzdžiui, raginimai skaitytojams grąžinti paimtas iš bibliotekų knygas, pranešimai apie bibliotekų adresų pakeitimą, apie knygų išdavimo sustabdymą ir pan., yra dėmesio verta faktinė medžiaga.

Bibliotekų būklės hitlerinės okupacijos metais tyrinėjimui reikia pradėti kruopščiai rinkti ir buvusių bibliotekininkų bei skaitytojų prisiminimus.

Nagrinėjant Tarybų Lietuvos bibliotekų būklę hitlerinės okupacijos metais, reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad okupacinis režimas Lietuvoje nebuvo vienalytis. Tarybų Lietuvos teritorijos dalis, esanti į pietus nuo Nemuno ir Merkio bei Merkio ir Ulos upių santakų, kurioje buvo Druskininkai, Marcinkonys ir kiti miestai bei gyvenvietės⁷⁴, kartu su Tarybų Baltarusijos Gardino

apskritimi⁷⁵ buvo prijungta ne prie vadinamojo Ostlando, o betarpiškai prie Vokietijos, prie vadinamojo reicho. Sis reicho teritorijos praplėtimas minimas detalesnėse istorijos studijose, išleistose centrinių⁷⁶ bei broliškųjų respublikų⁷⁷ leidyklų. Lietuvos TSR istorikų darbuose užuominų apie dalies respublikos teritorijos priskyrimą betarpiškai reichui, deja, neaptikom.

Reicho teritoriją vokiškieji fašistai svetimų žemių sąskaita buvo plėtę ir anksčiau: Cekijos Sudetai, Lenkijos vakariniai bei šiauriniai rajonai, Lietuvos Klaipėdos kraštas ir kt. Visuose šiuose rajonuose, prijungus juos prie reicho, nedelsiant buvo sustabdoma nevokiška spauda, uždaromos mokyklos, sunaikinamos bibliotekos. Taip buvo Klaipėdoje⁷⁸, taip buvo prie reicho prijungtose Cekoslovakijos⁷⁹ ar Lenkijos⁸⁰ dalyse. Kitaip negalėjo būti ir prie reicho prijungtoje Tarybų Lietuvos bei Tarybų Baltarusijos dalyje. Jau pirmomis okupacijos dienomis vokiečių karo kombatantas uždarė visas mokyklas Druskininkuose⁸¹. Hitleriniams okupantams tarnavę lietuviškieji buržuaziniai nacionalistai buvo sumanę steigti biblioteką Gardine, netgi vedėją buvo paskyrę, tačiau vokiškoji administraciją darbą nedelsiant nutraukė⁸². Ir tik vėliau, beviltiškai ieškodami rezervų karui tęsti, hitleriniai okupantai griebėsi taktinių nuolaidų ir 1944 metų pradžioje leido steigti lietuvišką mokyklą Marcinkonyse⁸³.

⁷³ CVA, R-629, ap. 1, b. 1051, l. 209.

⁷⁴ Verwaltungskarte des Generalbezirks Litauen.— Kaunas, (1942).

⁷⁵ Гродненская область. Минск, 1976, с. 62.

⁷⁶ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург». — Изд. 2-ое. М., 1974, с. 132—133.

⁷⁷ Мы обвиняем. Рига, 1967, приложение № 4.

⁷⁸ Sinkevičius K. Klaipėdos krašto bibliotekos ir jų likimas. — Bibliotekų darbas, 1979, Nr. 11, p. 31.

⁷⁹ Lipovský J. Rozvoj lidových knihoven a lidové demokratické Československu. — Knihovna, 1955, Nr. 4—5, p. 113.

⁸⁰ Danilewiczowa M. Losy bibliotek polskich. Londyn, 1942, p. 51.

⁸¹ CVA, R-629, ap. 1, b. 1006, l. 153.

⁸² Ten pat, b. 1008, l. 3.

⁸³ Ten pat, l. 13, 22.

Archyvinių dokumentų apie bibliotekų likimą prie reicho prijungtoje Lietuvos teritorijoje nebeišliko. Apie ten vykusius įvykius tenka spręsti, remiantis prisiminimais bei darant analogijas su bibliotekų likimu kitų Europos valstybių prie reicho prijungtose teritorijose.

Bibliotekų vaizdas hitlerinės okupacijos metais būtų neišsamus, jeigu nepamintume vokiečių kolonistams steigimų bibliotekų. Informacijomis apie jas mirgėjo okupantų spauda. Jų vystymosi perspektyvą Lietuvoje nesunku suvokti, peržvelgiant vokiškų bibliotekų tinklo kūrimą okupuotoje Čekoslovakijos, Lenkijos ir kitų kraštų teritorijoje. Ir jeigu Lietuvoje šios bibliotekos buvo mažiau plėtotos, tai tik dėl to, kad okupantams stigo laiko ir pagrindinį dėmesį reikėjo skirti karo reikalams.

Itin svarbus Tarybų Lietuvos bibliotekų istorijos Didžiojo Tėvynės karo metais komponentas — bibliotekų atkūrimas ir jų veiklos vystymas po respublikos išlaisvinimo.

Lietuvos Komunistų partija ir Tarybinė vyriausybė, dar veikdamos Maskvoje, iš anksto planavo liaudies ūkio bei kultūros įstaigų spartaus atkūrimo darbus. 1944 metų sąmatoje, kurią svarstė LKP CK biuras 1943 m. lapkričio 24 d., buvo numatyta 460.000 rb. valstybinio aparato įstaigų bibliotekoms sukomplektuoti bei 20.000 rb. — Lietuvos TSR Mokslų Akademijos bibliotekai knygoms pirkti⁸⁴. Medicinos bibliotekai organizuoti Lietuvos TSR vyriausybė buvo išskyrusi 30.000 rb.⁸⁵

Svarbų vaidmenį, atkuriant Tarybų Lietuvos bibliotekas po respublikos išlaisvinimo iš hitlerinių okupantų jungo, suvaidino internacionalinė brolišųjų respublikų parama.

Dar 1943 metais Maskvoje buvo įsteigtas specialus Valstybinis literatū-

ros fondas, kuris iš įvairių šaltinių (knygų pirkimas, dubletų perėmimas iš bibliotekų, knygų rinkliavos ir pan.) kaupė knygų atsargas išvaduotųjų rajonų bibliotekų fondams atkurti. Jau 1945 metų pradžioje iš Valstybinio literatūros fondo pradėjo gauti knygas ir Lietuvos TSR valstybinės viešosios ir kitos bibliotekos.

Charakteringas bibliotekų Tarybų Lietuvoje atkūrimo bruožas buvo tas, kad atkūrimo darbai vyko neatidėliojant, bibliotekos buvo atkuriamos kartu su partinių bei valstybinių organų, su švietimo sistemos apskrityse ir valsčiuose atkūrimu. Lietuvos teritoriją dar dalijo fronto linija, vakarinę jos dalį dar trypė okupanto batų, o rytinėje respublikos dalyje jau buvo atkuriamos bibliotekos, švietimo liaudies komisarriato sudėtyje buvo įsteigtas specialus Bibliotekų skyrius, bibliotekoms buvo siuntinėjamos anketos, į apskritis vyko inspektoriai padėti valstybines viešąsias bibliotekas atkurti vietose.

Charakteringas bibliotekų atkūrimo bruožas buvo ir tas, kad buvo siekiama ne tik jas atkurti, bet ir suteikti bibliotekoms naują veiklos turinį, paversti jas politinio masinio darbo centrais.

Bibliotekų atkūrimas vyko sunkiomis sąlygomis, esant nuniokotam liaudies ūkiui, sugriautiems miestams, trūkstant kvalifikuotų kadryų, kai visos jėgos ir resursai buvo mobilizuojami greitesniam priešo sutriuškinimui bei karo užbaigimui.

Nepaisant sąlygų sunkumo, valstybinių viešųjų bibliotekų tinklas buvo atkuriamas gana sparčiai ir 1945 metais artėjo prie ikikarinio lygio.

Didysis Tėvynės karas pakeitė respublikos bibliotekų tinklo struktūrą. Po karo kai kurios bibliotekos, veikusios 1940—1941 metais (pavyzdžiui, komjaunimo ir kitų visuomeninių organiza-

⁸⁴ PA, f. 1771, ap. 1771, b. 42, l. 457.

⁸⁵ Varašinskas K. Karo sukuriuose. V., 1970, p. 164.

cijų), iš viso nebuvo atkurtos arba atkurtos daug mažesnės negu iki karo.

Pirmųjų pokario metų sąlygos nebuvo palankios archyvams formuotis. Daug svarbių bibliotekų istorijai faktų neliko dokumentuose. Tačiau archyvinių dokumentų apie bibliotekų atkūrimo darbus esama, ir juos reikėtų plačiau naudoti.

Apie bibliotekų atkūrimą pirmaisiais metais po respublikos išlaisvinimo rašė to meto respublikiniai bei apskričių laikraščiai. Periodinės spaudos medžiaga nušviečia bibliotekų būklę po okupantų išvijimo, daugelio bibliotekų sunaikinimo ar nuniokojimo dydį, atskirų bibliotekų atkūrimą bei jų veiklą.

Bibliotekų atkūrimas išvaduotuose iš hitlerinės okupacijos Tarybų Sąjungos rajonuose — svarbus šalies bibliotekų istorijos etapas. Jam yra skirta dėmesio bendrose studijose bei atskiruose biblio-

tekinės periodikos straipsniuose. Bendrų klausimų nušvietimas sudaro palankią aplinkybę Lietuvos TSR bibliotekų istorijos lyginamajam tyrimui.

* * *

Lietuvos TSR bibliotekų istorija Didžiojo Tėvynės karo metais — ne vien tik regioninės reikšmės dalykas. Ji yra visos šalies bibliotekų istorijos dalis. Atskleisdama hitlerinio fašizmo vykdytą nacionalinių kultūrų naikavimo politiką okupuotuose kraštuose bei Tarybinės armijos ir visos tarybinės liaudies kovos lemiamą vaidmenį, sutrukdant hitlerininkams įgyvendinti savo ketinimus, Tarybų Lietuvos bibliotekų istorija Didžiojo Tėvynės karo metais yra bendros Europos tautų kovos su fašizmu istorijos dalis.

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОЧНИКАХ И ИССЛЕДОВАНИИ ИСТОРИИ БИБЛИОТЕК СОВЕТСКОЙ ЛИТВЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

КЛЕМЕНСАС СИНКЯВИЧЮС

Резюме

Период Великой Отечественной войны в истории библиотек Советской Литвы занимает особое место. Гитлеровская оккупация прервала процесс бурного развития библиотечного дела в республике. Невозместимые материальные и людские потери наложили свой отпечаток на деятельность библиотек в послевоенные десятилетия.

История библиотек данного периода включает четыре этапа: 1. Создание литовских библиотек в тылу страны и библиотечное обслуживание эвакуировавшихся граждан Литвы, 2. Нелегальное распространение коммунистической и антифашистской печати в оккупированной Литве и использование ее для мобилизации масс на борьбу с гитлеровскими захватчиками, 3. Разрушение библиотечного дела в Советской Литве гитлеровскими оккупан-

тами и борьба за сохранение фондов советской и антифашистской книги, 4. Восстановление сети библиотек и развитие их деятельности непосредственно после освобождения республики, интернациональная помощь народов Советского Союза в воссоздании библиотек.

История библиотек Советской Литвы периода Великой Отечественной войны еще мало изучена. Положение осложняется тем, что сохранилось очень мало архивных документов, не собраны и не обобщены мемуарные материалы.

История библиотек Советской Литвы в годы Великой Отечественной войны является составной частью общей истории библиотек Советского Союза.

SOVIET LITHUANIA'S LIBRARIES DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR. HISTORICAL SOURCES AND STUDIES

KLEMENSAS SINKEVICIUS

Summary

The history of Soviet Lithuania's libraries during the Great Patriotic War is a part of the Soviet Union's library history.

It investigates the library service to the evacuees from Lithuania, the dissemination of the Communist press in the territory occupied by the Hitler army, the damages inflicted to the

libraries by the invaders and the restoration of the libraries after the liberation of the country. Studying this period one meet difficulties as the archival documents are very sparse and the memoiristic materials are still not collected and analyzed.